

2.2. Внесок бібліографів-вчених Я. Ісаєвича, Я. Запаско, С. Петрова у створення ретроспективної бібліографії стародруків та видань громадянського друку України за дореволюційний період.

Початок роботи в галузі українського бібліографічного репертуару відноситься до першої половини XIX ст., але найбільшу довідкову цінність мають покажчики, що вийшли у другій половині XX ст. Особливу цінність для нас становлять універсальні ретроспективні покажчики, які подають відомості про книги, видані в Україні.

У працях С. Маслова (на той час завідуючого відділом стародруків Всенародної бібліотеки України та голови створеного в 1924 р. при Археографічній комісії Всеукраїнської Академії наук Комітету з опису українських стародруків) порушувалися проблеми українського бібліографічного репертуару XVI-XVIII ст. та питання щодо створення репертуару української стародрукованої книги, до якого, на думку вченого, мали потрапити видання усіх друкарень, що розміщувалися на території українських земель, усіма мовами і різної матеріальної форми, зокрема й аркушевого матеріалу, а не лише книги у вигляді кодексу. С. Маслов розумів поняття «стародрукована книга» як явище друку того часу взагалі, а поняття «український бібліографічний репертуар» як державний репертуар видань, що були надруковані на етнічній території України. Цей принцип є домінуючим у його науковій праці про друкарство в Україні, а також у колективній праці про українську книгу XVI-XVIII ст. Із цим твердженням погоджувалися і однодумці С. Маслова в наступні роки, такі як Я. Запаско та Я. Ісаєвич. Найбільший внесок у розвиток ретроспективного бібліографування зробив С. Петров [38, с. 63], завідуючий відділом стародруків, який, продовжуючи дослідження свого попередника, підготував серію каталогів стародрукованої й нової книжки, де були враховані ці принципи [35].

Бібліографія книг українською мовою розглядалася як одна з перших тем, що складає Українознавчий бібліографічний репертуар. І тільки у 1971 р. цей задум було частково реалізовано в покажчику С. Петрова «Книги громадянського друку, видані на Україні. XVIII – перша половина XIX століття». У ньому відображена книжкова продукція України майже за сто років (1765-1860 рр.). У покажчик включено близько двох тисяч записів, які доповнювалися примітками, що розкривають зміст збірників, або анотаціями оціночного характеру [35].

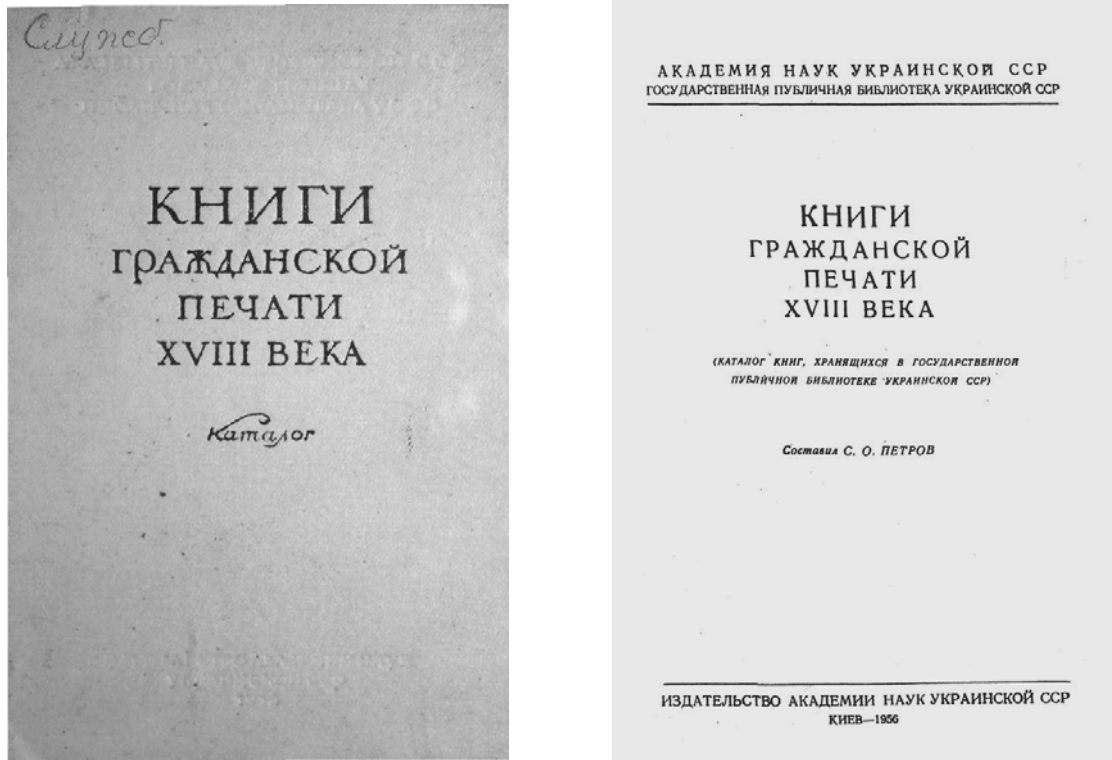
Наукова діяльність **Петрова Степана Йосиповича** розпочалася у Державній публічній бібліотеці УРСР (далі – ДПБ УРСР, нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) із зарахуванням його у 1948 р. до аспірантури на відділення «книгознавство» одразу на другий рік навчання, оскільки він уже розпочав роботу над дисертацією на тему «Книговидавнича та книготорговельна діяльність М. І. Новикова». Науковим керівником С. Петрова було затверджено С. Маслова. У 1951 р. С. Петров успішно захистив кандидатську дисертацію на вказану тему, офіційні опоненти високо оцінили дослідження молодого науковця і зазначили всебічний аналіз його дослідження [60, с. 565, 566] (рекомендаційний список літератури про вченого, складений з використанням електронних ресурсів НБУВ, див. дод. 7).

Новий етап у науково-професійній діяльності розпочався, коли С. Петров обійняв посаду завідуючого відділу рідкісної і цінної книги ДПБ УРСР. Під керівництвом С. Петрова у відділі активізуються книгознавчі дослідження, видаються фундаментальні каталоги **«Книги громадянської печати XVIII века: Каталог книг громадянської печати, зберігаються в Государственной публичной библиотеке АН УРСР»** (1956 р.) (див. мал. 12), **«Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв.: Описание книг, зберігаються в Государственной публичной библиотеке АН УРСР»** (1959 р.), **«Книги первой четверти XIX века: Каталог книг, зберігаються в Государственной публичной библиотеке АН УССР»** (1961 р.), які розкривали фонд Бібліотеки й представляли важливі матеріали з історії книгодрукування в Україні та Росії XV – початку XIX ст. [60, с. 566].

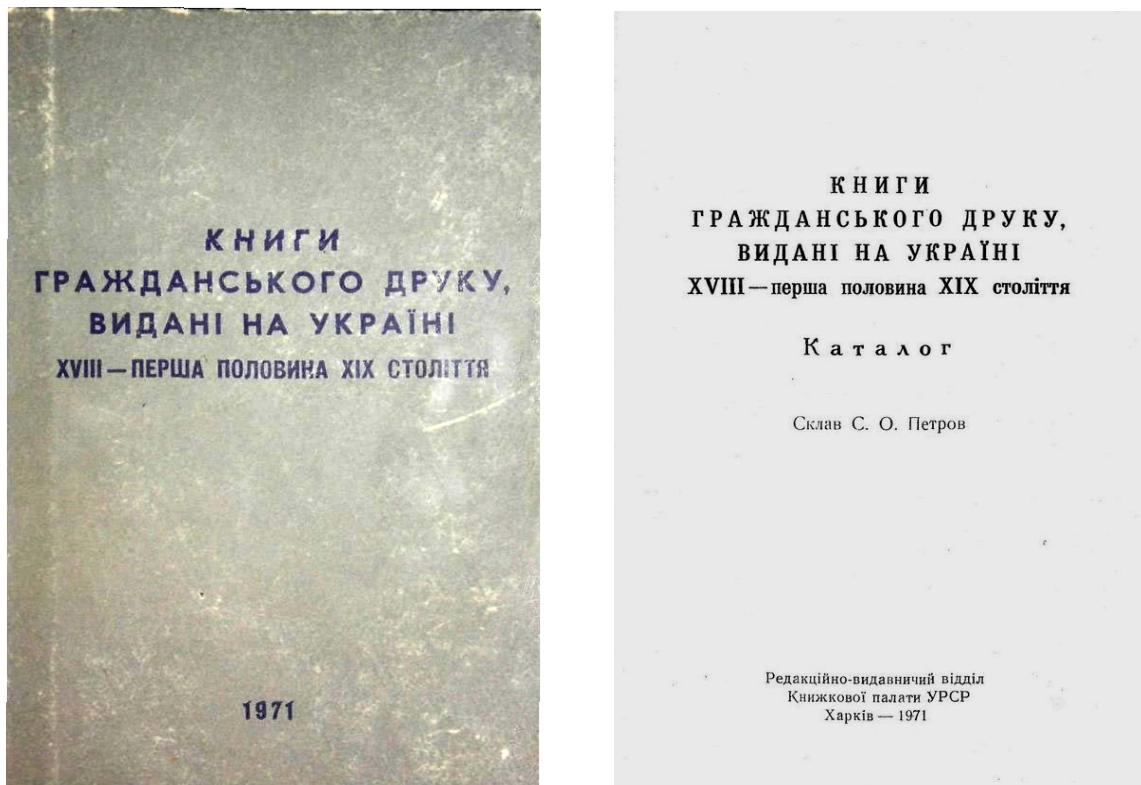
Бібліографічний покажчик С. Петрова **«Книги громадянського друку, видані на Україні, XVIII – перша половина XIX ст. : каталог»**, виданий у Харкові Книжковою палатою України 1971 року (див. мал. 13), має величезну довідкову цінність. Він містить відомості про книги із різних галузей від початку впровадження громадянського друку до 1860 р. і включає опис майже двох тисяч книг, виданих на території України (в адміністративних кордонах УРСР), надрукованих громадянським шрифтом. Сюди віднесено всі видання, які мають п'ять і більше сторінок тексту [58, с. 12-18]. Відображено неперіодичні та продовжувані видання, що за обсягом є книгами, брошурами чи аркушітками, а також окремі періодичні видання – журнали та збірники [92, с. 32-44]. У вступній статті розглядається історія виникнення й розвитку громадянського друку в Україні [58, с. 12-18].

Основна частина видань, відображених у каталозі С. Петрова, переглянута і описана *de visu*. Описи видань, які не вдалося розшукати в бібліотеках, подаються з посиланнями на

бібліографічні або архівні джерела, у яких знайдено відомості про них. В каталозі подано аналітичні описи на частини видань, якщо вони є доповненням до книги чи творами іншого автора, або становлять частину збірника, що мають свій титульний аркуш, окрему пагінацію або надруковані на нумерованих сторінках і можуть бути прийняті за окреме видання [92, с. 32-44].

Мал. 12. Обкладинка та титульна сторінка покажчика С. Петрова «Книги гражданской печати XVIII века : каталог книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке Украинской ССР» (1956 р.) [110].

Мал. 13. Обкладинка та титульна сторінка покажчика С. Петрова «Книги гражданского друку, видані на Україні. XVIII – перша половина XIX століття» (1971 р.) [109].

Бібліографічна характеристика видань у каталозі представляє собою бібліографічний опис за правилами, які діяли під час створення даного покажчика. Першим елементом запису є прізвище автора або криптонім, якщо він не розшифрований. Якщо автора книги на титульному аркуші не позначено і його встановлено з тексту книги або з достовірних бібліографічних, літературних чи архівних джерел, тоді книга описується під прізвищем автора, яке береться в прямі дужки, а від першого слова назви книги робиться посилання на прізвище автора. В такі ж дужки беруться всі інші елементи бібліографічного опису – видавці, перекладачі, кількість нумерованих сторінок та інші дані, виявлені укладачем. Кількісна характеристика видання включає вказівку на формат у долях паперового аркуша [92, с. 32-44].

Продовжувані та періодичні видання описано у зведених описах покажчика. Зміст збірників укладач розписує по сторінках. Анотації, що розміщені у каталозі, розкривають також зміст більшої частини книг, а подекуди містять і оцінку видань. Анотації характеризують походження видань, їх цензурну історію тощо. Це важливо, оскільки майже всі книги, включені до каталогу, є бібліографічною рідкістю. Крім того, в скороченому вигляді укладач подає посилання до джерел, у яких є відомості про зазначене видання (повний бібліографічний опис використаних джерел подається в довідковому апараті каталогу). Опис кожного окремого видання має порядковий номер (всього 1997) [58, с. 12-18; 92, с. 32-44]. Бібліографічне групування записів у каталозі алфавітне, за прізвищами авторів та (або) назвами творів. Повторні видання розташовано у хронологічній послідовності [92, с. 32-44].

Допоміжний іменний покажчик каталогу відображає прізвища перекладачів, видавців та інші імена, що згадуються в каталозі (крім авторів), у тому числі криптоніми та псевдоніми з посиланнями до справжнього прізвища, якщо вони розшифровані. Систематичний покажчик допомагає розшукати видання за їх змістом, але перелік рубрик складений без використання будь-яких таблиць класифікації, тому потребує особливої уваги. Хронологічний покажчик наочно демонструє кількість видань, що вийшли у певні роки; тут подано не тільки посилання до номеру запису, а й перші слова з опису видання. «Покажчик міст та друкарень» відсилає до номерів описів видань, надрукованих у тому чи іншому місті, у певній друкарні [92, с. 32-44].

Степан Йосипович Петров продовжив свою роботу і склав картковий каталог видавничої продукції України 1861-1917 рр. Завершив цю працю і підготував її до друку син бібліографа – Сергій Степанович Петров. У 1996 р. вийшов з друку перший випуск покажчика С. Й. і С. С. Петрових «Книга в Україні. Друга половина XIX – початок XX ст. (1861-1917)». У цьому випуску відображено видання, описи яких починаються з букви «А» (бібліографічне групування в посібнику алфавітне). Випуск одержав загалом позитивну оцінку, але видання залишилося незакінченим через відсутність фінансової підтримки [92, с. 32-44].

Одним з результатів підготовчої роботи до створення повного репертуару української книги є покажчик **Федора Пилиповича Максименка**, – (04.02(23.01).1896 – 06.07.1983) – бібліографа-енциклопедиста, книгознавця [6, с. 456-458], **«Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800)»** (Л., 1975 р.) [92, с. 32-44]. Ф. Максименко працював у Всенародній бібліотеці України (нині Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського) на протязі 1923-1933 років, де пройшов аспірантуру з бібліографії у період з 1929 року по 1931 рік і завідував відділом періодики. У зв'язку з плануванням українського бібліографічного репертуару Ф. Максименко видав бібліографічну розвідку «Межі етнографічної території українського народу» (1927 р.). Класичним став покажчик покажчиків Ф. Максименка «Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України» (1930 р.) з такими розділами, як: загальним, Бессарабія, Волинь, Донщина, Катеринославщина, Київщина, Поділля, Полтавщина, Таврія-Крим, Харківщина, Херсонщина та Чернігівщина. Як визнано в науці, цей покажчик є найбільшим досягненням української краєзнавчої бібліографії 1920-30-х рр. У цій праці вчений виступив як один із засновників української бібліографії другого ступеня (метабібліографії). До кожного розділу покажчика додано реєстр бібліографічних праць, з тих чи інших причин не опублікованих, що заклало підвалини для досліджень бібліографічної думки та історії бібліографії [6, с. 456-458; 20] (рекомендаційний список літератури про вченого, складений з використанням електронних ресурсів НБУВ, див. дод. 8).

Під час чистки академічних установ Ф. Максименко був звільнений з посади у 1933 р. В умовах державного терору він збирав матеріали про україністичні видання, які не було реалізовано внаслідок наступу більшовизму. Відтоді до 1947 р. вчений не зміг видати жодного наукового дослідження [21, с. 5-12].

Лише у 1950 р. Ф. Максименко обіймає посаду заступника директора бібліотеки Львівського університету (нині Львівський національний університет), де потім завідував відділом рукописів та рідкісної книги до 1974 р. [6, с. 456-458].

Вчений зібрав «Матеріали до бібліографії української книжки XIX ст.», що збереглися у кількох списках. Він уклав покажчики «Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету» (1958 р.) та «Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках» (1975 р.) [21, с. 5-12].

У покажчику «**Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках**» подано відомості про видання друкарень на Україні XVI-XVIII ст. та поза її межами XV-XVI ст. [92, с. 32-44]. Праця містить відомості про 782 пам'ятки слов'янського друкарства, що знаходяться у львівських бібліотеках, музеях, архівах. Це було основою для створення репертуару давньої української книги [21, с. 5-12].

Ще однією значною працею, яка являє собою фундаментальну роботу з ретроспективного бібліографування української стародрукованої книги, є складений Якимом Прохоровичем Запаско та Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем покажчик «Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні» – за 1574-1800 роки.

Мал. 14. Запаско
Яким Прохорович [103].

Запаско Яким Прохорович (28.08.1923 р. – 1.10.2007 р.) – мистецтвознавець, педагог, почесний академік Академії мистецтв України, професор кафедри історії та теорії мистецтва Львівської академії мистецтв. Автор понад 200 наукових праць, зокрема книг: «Мистецька спадщина Івана Федорова» (1974 р.), «Мистецтво оновленого краю» (1979 р., у співавторстві), «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих у 16-18 ст.» (у 3 випусках, 1981-1984 рр., співавтор Я. Ісаєвич), «Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга» (1995 р.), «Ошатність української рукописної книги» (1998 р.) [25], «Орнаментальне оформлення української рукописної книги» (1960 р.), «Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.» (1971 р.) та інш. Займався Я. Запаско дослідженням української рукописної і стародрукованої книги [98]. Його вважали найкращим знавцем розвитку поліграфії в Україні, знавцем історії друкарства України [47] (рекомендаційний список літератури про вченого, складений з використанням електронних ресурсів НБУВ, див. дод. 9).

Мал. 15. Ісаєвич
Ярослав Дмитрович [33].

Ісаєвич Ярослав Дмитрович (7.03.1936 р. – 24.06.2010 р.) – історик, книгознавець, культуролог, академік Національної академії наук України (1992 р.). Автор близько 700 наукових праць, зокрема 15 монографій, численних розділів у колективних дослідженнях, сотень статей, опублікованих у вітчизняних та закордонних часописах. Безпосередньою темою його книг і більшості статей є культурна спадщина українського народу, в них також порушується і проблематика інших країн та регіонів. Особливу увагу фахівців привернув цикл праць Я. Ісаєвича з історії рукописної книги, бібліотек і друкарства. Особливо цінним внеском у науку стали опрацьовані вченим фундаментальні каталоги стародруків «Пам'ятки книжкового мистецтва» (у 3 книгах, 1981-1984 рр.). В Україні і низці країн Європи вчений виявив невідомі стародруки й докладно їх проаналізував [32; 33]. Зведений каталог українських стародруків «Пам'ятки книжкового мистецтва» Я. Ісаєвич підготував спільно з доктором мистецтвознавства Якимом Запаском [32] (рекомендаційний список літератури про вченого, складений з використанням електронних ресурсів НБУВ, див. дод. 10).

Завершує цей цикл досліджень монографія дослідника «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми», в якій висвітлено роль раннього книговидання і друкарства у контексті культурного життя України, процесів державотворення і формування української національної культури, простежується шлях української книги від фоліантів і стародруків до сучасних видань. Постійний інтерес дослідника до бібліографії пояснюється прагненням досягти максимальної повноти свідчень з того чи іншого питання, поліпшити інформаційне забезпечення гуманітарних наук. Спільно з Державною історичною бібліотекою України йому вдалося налагодити видання бібліографії історії України, а з Національною парламентською бібліотекою – випуск реферативно-інформаційного бюлетня «Українознавство». Спільною рисою всіх наукових праць ученого є комплексний підхід до предмета досліджень, збагачення не лише джерельної бази, а й методики. Праці Я. Ісаєвича поповнили українську науку важливими

фактами й узагальненнями, які сприяють кращому використанню культурної спадщини у контексті сучасної державотворчої діяльності [33].

Розглянемо детальніше спільно складену працю цих двох учених – покажчик «Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні».

«Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні» за 1574-1800 рр. Я. Ісаєвича та Я. Запаса складається з трьох частин. Книга 1 цього покажчика подає відомості про видання 1574-1700 рр.; частина 1 книги 2-ої містить інформацію про видання 1701-1764 рр., частина 2 книги 2-ої – про видання 1765-1800 років. Цей бібліографічний покажчик виданий у Львові в 1981-1984 рр. Він відображає стародруки, надруковані на території сучасної України кириличним, гражданським та латинським шрифтами, старослов'янською, латинською, українською, російською, польською та німецькою мовами, які дійшли до наших днів і наявність яких підтверджується надійними джерелами (документацією друкарень, листуванням авторів і видавців, посиланнями в стародруках тощо). Виявлено стародруки з фондів 38 бібліотек, музеїв та архівів колишнього СРСР та Польщі. В описах перелічуються книгозбірні (їх скорочені позначення), примірниками яких користувалися укладачі покажчика. Стародруки, описані на підставі бібліографічних джерел, відзначено зірочкою перед початком опису. Двома зірочками позначено стародруки, про які відомо лише з архівних документів або з інших надійних джерел [92, с. 32-44].

Бібліографічний опис видань відповідає тим правилам складання, що були дійсними на час укладання покажчика, але має відмінності, обумовлені специфікою старовинної книги. У покажчику вказується формат видання, кількість рядків на сторінці, особливості поліграфічного виконання та художнього оформлення. Коротка анотація повідомляє про зміст видання, його історію, структуру, зв'язок з іншими виданнями тощо. Наприкінці даються посилання на джерела – бібліографічні посібники чи наукові монографії та статті, у яких згадується описане видання. В окремих випадках відзначається наявність автографів на примірниках, їх походження та інші індивідуальні особливості. Всі бібліографічні записи пронумеровані: у книзі 1 – номери з 1 до 762, у першій частині книги 2 – номери 763-2358, у другій частині книги 2 – номери 2359-4137 [92, с. 32-44].

Групування бібліографічних записів хронологічне, розташування всередині кожного року алфавітне. Окремо дається перелік стародруків, що не мають вказівки на рік видання. Допоміжні покажчики, що подані наприкінці першої та другої книги, забезпечують багатоаспектне відображення стародруків: за алфавітом авторів і назв, за друкарнями, за тематикою. Даються також покажчик гравюрів та іменний покажчик (прізвища, імена, криптоніми авторів і усіх осіб, згадуваних у назвах та описах книг). Видання багато ілюстроване репродукціями титульних або початкових сторінок, гравюр із стародруків [92, с. 32-44].

Я. Запаском здійснено докладний опис шрифтів і оформлення кириличних видань, Я. Ісаєвичем схарактеризовано зміст всіх видань і здійснено бібліографічний опис видань латинського шрифту. Частина, що стосується періоду 1574-1648 років, Я. Ісаєвич укладав на основі опрацьованого ним бібліографічного додатку до його докторської дисертації, захищеної в 1978 р. [39, с. 201-207].

Розглянемо детальніше кожну з частин покажчика Я. Ісаєвича та Я. Запаса.

«Каталог стародруків виданих на Україні. Книга перша (1574-1700)». У даній частині своєї фундаментальної праці автори відзначають, що в галузі каталогізації стародруків ведеться значна робота і уже створено каталоги видань окремих друкарень та друкарів, каталоги деяких бібліотечних і музейних збірок, зведений каталог стародруків, що зберігаються у книгозховищах Львова. Укладачі наголошують на те, що цінним є підготований Т. Каменєвою і О. Гусєвою каталог українських стародруків з багатющої збірки Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна [26].

Наявність цих матеріалів, а також багаторічна праця Я. Запаса та Я. Ісаєвича у галузі вивчення вітчизняної стародрукованої спадщини дали змогу підготувати зведений каталог усіх доступних для дослідження книг, надрукованих кириличним і латинським шрифтами на Україні протягом XVI-XVII ст. (вип. 1 – видання 1574-1700 рр., вип. 2 – видання 1701-1800 рр.). Пропонований каталог має завдання зібрати відомості про друки, які дійшли до наших днів, і про видання, наявність яких підтверджується надійними джерелами (документація друкарень, листування авторів і видавців, посилання в стародруках, рукописні копії з стародруків тощо). Видання, про які є суперечливі або не досить надійні повідомлення у наукових працях чи у бібліографічних виданнях, до цього каталога не включалися [26].

Послідовність опису стародруків у каталозі така:

1) автор і назва стародруків вказуються першими, крім того, для кирилических видань зі стабільним текстом подається умовне скорочене найменування або транскрипція сучасним українським алфавітом; скорочення у назвах позначені трикрапкою;

2) місце друкування, назва друкарні, дата видання подаються такі, які вказані у самому стародруці;

3) формат, що подається у частинах аркуша, та обсяг, крім того помилки у нумерації аркушів чи сторінок не відзначаються, нумеровані аркуші або сторінки подаються в квадратних дужках;

4) подається кількість рядків на сторінці; якщо друк у дві колонки, це відзначається;

5) вказуються наявність обрамлення сторінок та другого кольору, відомості про тираж;

6) тип шрифтів і їх розмір подаються для кирилических видань, вказується наявність гравюр та виливних прикрас;

7) подаються відомості про друкарів і граверів (прізвища, імена, монограми) [26].

Крім того, автори подають і характеристику змісту. У тих випадках, коли назва стародруку недостатньо розкриває його зміст, подається анотація або перелік структурних підрозділів (усіх або лише початкових). Зокрема зазначаються підрозділи, для яких відомі індивідуальні автори. Назви розділів часто наводяться скорочено, як правило, у тому варіанті, який вжито в колонтитулах стародруку. У кирилических виданнях вказується мова тих текстів, які надруковані не старослов'янською (церковнослов'янською) мовою. Подані бібліографічні дані і відомості про примірники. Відзначається наявність факсимільних репродукцій і публікацій всього тексту або його основних підрозділів. При наявності значної кількості публікацій тексту вказуються лише публікації останніх років. При наявності факсимільних видань передруки, як правило, не вказуються. З бібліографічних покажчиків вказуються найважливіші. Наприкінці перелічуються книгозбірні, примірниками яких користувалися автори. Якщо збереглася обмежена кількість примірників, вказуються місця зберігання кожного з них. В окремих випадках відзначається наявність автографів, походження примірників та інші індивідуальні особливості [26].

Відповідно до прийнятих у польській бібліографії засад стародруки польських видавців описуються скорочено, без відомостей про кількість рядків і шрифти. Враховуючи певну однотипність оформлення книг латинською і польською мовами, як правило, відзначаються лише найважливіші їх оздоби (форти, ілюстрації). Латинські та польські видання Києво-Печерської, Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень описано за тією ж схемою, що і їхні кирилическі стародруки [26].

Стародруки, які описані у покажчику на підставі бібліографічних джерел, відзначено зірочкою перед початком опису. Двома зірочками позначено стародруки, про які відомо лише з архівних документів або з інших надійних джерел хронологічно близьких до згадуваних у них стародруків. Їх описи, а також всі елементи описів інших стародруків, взяті не з самих видань, подано у квадратних дужках [26].

Каталог ілюстрований репродукціями титульних або початкових сторінок, гравюр із стародруків. Цифри біля них позначають порядкові номери описів.

Переважна більшість книг покажчика описана *de visu*. При складанні опису, крім друкованих бібліографій, використано також матеріали, підготовані до другого випуску каталога Т. Каменєвої та О. Гусєвої, картотеку друкарень Польщі, яка зберігається в Інституті літературних досліджень Польської академії наук, каталоги відділу стародруків Національної бібліотеки у Варшаві, ряд архівних матеріалів [26].

«Каталог стародруків виданих на Україні. Книга друга, частина 1 (1701-1764)». Друга книга каталогу, як і попередня, подає відомості про видання, надруковані на Україні кирилическим (старослов'янським і «гражданським») і латинським (антиквою і готичним) шрифтами. Стародруки описано за тим же принципом, що й в першій книзі [27].

Елементи опису стародруків розташовані у такій послідовності:

1) автор або упорядник – прізвища упорядників, редакторів та перекладачів, якщо вони внесені на початок опису, подаються в квадратних дужках; також в квадратних дужках подано прізвища авторів, які не вказані в самих стародруках. Автори покажчика відмічають, що дані про авторство, встановлені з бібліографічних джерел, в ряді випадків гіпотетичні;

2) назва або умовне скорочення найменування вказуються для видань з стабільним текстом;

3) місце друкування, назва друкарні, до того ж назва друкарні не подається щодо тих міст, де у XVIII ст. діяла лише одна друкарня;

4) дата видання, крім того, як відзначають автори покажчика, якщо в книжках, виданих з нагоди певної події (одруження, захист тез тощо) вказана лише дата цієї події, ця ж дата вказується як рік видання (у квадратних дужках або з позначкою «не раніше»);

5) вказуються формат у частинах аркуша та обсяг (помилки в нумерації не відзначаються, нумеровані аркуші або сторінки наводяться в квадратних дужках);

6) тип шрифтів і їх розмір вказані для кирилических видань, крім того, як зазначено авторами, якщо не вказано, що шрифт «гражданський», книга надрукована старослов'янським («церковним») різновидом кирилиці;

7) відзначається наявність гравюр і виливних прикрас, а для видань, надрукованих латинським шрифтом, вказуються лише фігурні гравюри;

8) подаються відомості про друкарів і граверів [27].

Як і в першій книзі, автори подають характеристику змісту видань, але тільки у таких випадках, коли заголовок недостатньо розкриває зміст. Відзначені бібліографічні дані і відомості про місця зберігання примірників. При наявності значної кількості примірників вказуються лише основні книгозбірні. Автори даного каталогу відзначають, що допоміжні алфавітні покажчики до першої і другої частин, другої книги, а також додаток до першої книги каталога буде вміщено наприкінці другої частини.

До каталога не включені оголошення, розпорядження та циркуляри австрійського уряду і місцевих властей, друкування яких почало широко практикуватися з 1772 р. Не представлені також друковані пастирські послання єпископів (за винятком тих, що мають форму книг чи брошур), статuti братств, різноманітні бланки. На відміну від першої книги каталога, в книзі другій не відзначені та видання, які описані лише на підставі бібліографічних або архівних джерел (у першій книзі такі видання позначалися однією або двома зірочками перед порядковим номером) [27].

До каталога також не включені стародруки, щодо яких вдалося встановити, що вказівка на самих книгах про друкування їх на Україні не відповідає дійсності. Однак не у всіх випадках була змога перевірити *de visu* ті видання латинського шрифту, бібліографічні дані яких викликали сумнів. Крім того, в каталозі представлені деякі видання «гражданського» шрифту, вміщені у додатковому випуску «Сводного каталога русской книги гражданской печати» (М., 1975 р.) як такі, що розшуковуються. В процесі дальшого впорядкування бібліотечних і музейних фондів, яке значно активізувалось останнім часом, будуть, напевно, виявлені і видання, які до цього часу були невідомими [27].

«Каталог стародруків виданих на Україні. Книга друга, частина 2 (1765-1800)». Друга частина другої книги каталога стародруків, виданих на Україні, включає опис видань, опублікованих протягом 1765-1800 рр. Завершуючи зведений каталог стародруків України, вона має і самостійне наукове значення для дослідників історії і культури останньої третини XVIII ст. [28].

У передмові до другої частини другої книги покажчика автори відзначають, що провідне місце в друкованій продукції того часу поступово зайняли світські друки: підручники, офіційні розпорядження, почасти також наукові праці і художня література. Численні видання засвідчують активізацію російсько-українських культурних взаємин, розгортання зв'язків з країнами Центральної і Західної Європи. Важливе значення для дальшого розвитку друкарства мало видання, починаючи з 1765 р., книг новим світським шрифтом – гражданкою. Ці книги публікувалися в новозаснованих друкарнях у Єлисаветграді, Кременчуку, Катеринославі, Харкові, Миколаєві, окремі з них – також у Почаївській та Бердичівській друкарнях. З 1787 р. діяла «гражданська» друкарня Київської академії (в приміщенні друкарні лаври) [28].

Вказано, що у другій половині XVIII ст. відбулися також значні зміни в галузі художнього оформлення українських стародруків. Укладачі покажчика зазначають, що запровадження гражданського шрифту на Україні призвело до розмежування її друкованої продукції на дві виразно окреслені групи як за змістом, так і за характером оздоблення [28].

До другої частини другої книги каталога, як і до попередніх, включено книги, надруковані кирилическим (старослов'янським і «гражданським») та латинським (антиквою і готичним) шрифтами. Основне місце в каталозі займають описи книг; описано також деякі різновиди друків у формі листівок (тези диспутів, одноаркушеві публікації творів художньої літератури, царські укази тощо) [28].

Як відзначають автори покажчика, слід мати на увазі, що наприкінці XVIII ст. було надруковано чимало книг, у яких місце видання з різних міркувань (найчастіше для уникнення цензурних переслідувань) не вказане або вказане неправильно. До каталога не включені книги з вказівкою про надрукування в українських містах, якщо вдалося встановити, що книга друкувалася за межами України. Це стосується, зокрема, видань варшавського видавця і книгаря Міхала Грелля, де подано Львів у числі кількох місць видання; насправді книги друкувалися у Лейпцігу, Дрездені або Варшаві. Однак у зв'язку з недостатнім вивченням друкарства кінця XVIII ст. справжнє місце деяких видань (наприклад, старообрядницьких книг з вказівкою на почаївську або львівську друкарні) не вдалося перевірити [28].

У вступній частині до першої книги покажчика зазначалося, що стародруки, про які є суперечливі або не досить надійні повідомлення у наукових працях чи бібліографічній літературі, до каталога не включені. Зокрема до каталога не увійшло понад 350 видань кириличного шрифту (з них 250, датованих XVIII ст.), які відомі лише з літературних джерел. Вони згадуються у відомих бібліографічних працях І. Каратаєва, В. Ундольського, А. Бичкова, Я. Головацького, А. Петрушевича, І. Свенціцького та інших бібліографів, а також у наукових дослідженнях, присвячених вивченню окремих друкарських осередків України (наприклад, Ф. Тітова про друки Києво-Печерської лаври, Т. Каменєвої про видання чернігівської друкарні тощо). Це в основному видання літургічного призначення, є серед них кілька друків світського змісту, в тому числі і букварів. Вони надруковані в різних друкарнях, найбільша кількість їх припадає на друкарні Києво-Печерської лаври і Почаївську. Напевно, значна частина згаданих стародруків потрапила до літературних джерел помилково, але є серед них, безсумнівно, й реальні видання, про що свідчать знахідки друків, існування яких раніше ставилося під сумнів. Наприклад, видання Букваря 1764 р. (друкарня Києво-Печерської лаври), яке значиться в «Очерке славяно-русской библиографии» В. Ундольського (під № 2406) і вважалося донедавна сумнівним, виявлено в бібліотеці Національного музею у Празі. Чимало українських видань XVII-XVIII ст., зареєстровані в старих рукописних каталогах і картотеках ряду бібліотек, музеїв і архівів, але у зв'язку з невпорядкованістю фондів не знайдені. Не вдалося перевірити також вірогідність даних про деякі українські друки (відсутні в бібліографії), які були надіслані укладачам з-за кордону [28].

Бібліографічні описи включених до каталога книг розміщено в хронологічній послідовності їх видання. Після цього подано в алфавітному порядку видання, датування яких не вдалося уточнити, а також додатки і доповнення до першої книги і до першої частини другої книги. В додатках наводяться в хронологічній послідовності описи видань, виявлених вже після надрукування попередніх частин. Доповнення стосуються також окремих видань, які в попередніх частинах були описані не досить точно. Наприкінці книги вміщено покажчики до обох частин другої книги: алфавітний покажчик стародруків (впорядкований за алфавітом прізвищ авторів і назв книг), покажчик стародруків за друкарнями, покажчик прізвищ, імен і монограм граверів, загальний іменний покажчик (включає прізвища, імена, криптоніми авторів і усіх осіб, згаданих у назвах та описах книг) [28].

Стародруки в основній частині каталога описано за тим же принципом, що й у першій книзі (Львів, 1981 р.) та першій частині другої книги (Львів, 1983 р.). Наприкінці описів стародруків подаються відомості про примірники. Вказуються бібліотеки, у яких працювали автори, і ті бібліотеки, які надіслали відомості про наявні у них примірники [28].

У першій книзі каталога Я. Запаском здійснено бібліографічний опис і характеристику художнього оформлення кирилических видань, Я. Ісаєвичем – характеристику змісту кирилических видань і опис видань латинського шрифту. У другій книзі опис видань кирилического шрифту здійснено Я. Запаском, видань латинського шрифту – Я. Ісаєвичем. Ілюстрації дібрані за першоджерелами Я. Запаском [28].

До того ж, до каталога включено ряд видань, які дотепер не були згадані у бібліографічних покажчиках або описувалися не досить точно.

Проаналізувавши покажчик Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні», можна стверджувати, що зведений каталог стародруків представляє собою, так би мовити, базу даних про джерела з історії друкарства, якою постійно користуються фахівці з історії книги й без якої сьогодні вже неможливо уявити історію книговидання в Україні. Дивує, що за більш ніж 20 років,

які минули з часу виходу «Каталогу стародруків, виданих на Україні», виявлено лише одиниці не описаних тут стародруків, переважно стосовно XVIII ст. [39, с. 201-207].

Таким чином, сьогодні неможливо навіть уявити роботи з українськими стародруками без перевірки їх за названим каталогом. Без покликів на нього не обходиться жодна наукова публікація про українську книжку та книжкову культуру XVI-XVIII ст. Каталог становить, по суті, репертуар стародруків, омріяний попередниками його авторів. Репертуар має самостійне значення як свідчення потужного книжкового руху в українських землях у XVI-XVIII ст., дає матеріал для історії окремих видань, для порівнянь і висновків щодо діяльності певних друкарень, особливостей видавничого руху регіонів, а також щодо мовної характеристики друків, ареалу їх розповсюдження та збереженості, рідкісності тих чи інших примірників.

Ми можемо стверджувати, що всі праці з ретроспективного бібліографування стародруків та видань громадянського друку України вчених-бібліографів, таких як С. Петров, Ф. Максименко, Я. Ісаєвич, Я. Запаско, мають величезну довідкову цінність. Вони містять відомості про книги із різних галузей від початку впровадження громадянського друку, відображають неперіодичні та продовжувані видання, книги, брошури та аркушівки, а також окремі періодичні видання – журнали та збірники. Ці фундаментальні праці подають відомості про видання друкарень на Україні XVI-XVIII ст. та поза її межами XV-XVI ст., містять відомості про пам'ятки друкарства, що знаходяться у бібліотеках, музеях, архівах.

Ці зведені каталоги стародруків представляють собою своєрідну базу даних про джерела з історії друкарства, якою постійно користуються фахівці з історії книги й без якої сьогодні вже неможливо уявити історію книговидавництва в Україні. Вони є основою для створення репертуару давньої української книги.